

Boekbespreking

De constructie van Latour

Kim Hendrickx FNRS en Universiteit de Liège
khendrickx@uliege.be

Arjen Kleinherenbrink (2022) *De constructie van de wereld. De filosofie van Bruno Latour*. Amsterdam: Boom. 239 pagina's, €24,95, ISBN 9789024441877.

Een wandelkaart voor Latourland

Een rijkgeschakeerde denker vatten in tweehonderd pagina's is zoals de aarde projecteren op een platte kaart: het kan niet zonder keuzes te maken, toevoegen te doen, iets belichten waardoor iets anders op de achtergrond komt. Je moet een projectie kiezen. Het heeft dan ook geen zin om de cartograaf te verwijten dat hij de 'echte wereld' niet weerspiegelt, want daar is de cartografie helemaal niet voor bedoeld! Zoals Latour het zelf schrijft, geeft een kaart onze omgeving goed weer, precies omdat ze er géén getrouwe representatie van is: bepaalde dingen worden overdreven of vervormd, andere weggelaten, enzovoort, totdat je iets hebt wat je wegwijs maakt omdat het een geheel nieuwe weergave is van datgene waarin je je weg zoekt. Dan pas is de kaart bruikbaar. Een boek bespreken dat het oeuvre van een veelzijdig auteur bij elkaar brengt, doe je dan ook best naar analogie met de cartografie: door je te richten op de gekozen projectie van de auteur, wetende dat het boek zijn bestaansreden dankt aan onverbidelijke keuzes. Hiermee wil ik zeggen dat bestaan van een boek, zoals altijd, op zich een prestatie is.

Arjen Kleinherenbrinks boek *De constructie van de wereld. De filosofie van Bruno Latour* is een mooie prestatie, en de 'projectie' is naar mijn gevoel coherent en consequent uitgevoerd: de zaken die de auteur heeft gekozen om te belichten worden goed belicht, in heldere taal. De taal heeft niet het soort helderheid van iemand die denkt dat zijn lezer dom is – het geschreven equivalent van luid en duidelijk praten zeg maar.

Het is de helderheid van iemand die zijn schrijven bewoont, in de zin dat hij de zaken waarover hij schrijft wellicht ook tegen zichzelf op die manier zou uitleggen. Dat vermoed ik althans, omdat het een schrijven is zonder jargon, maar waarin wél wordt nagedacht. Er is aandacht voor de techniciteit van concepten, maar dat wordt geen jargon precies omdat ermee wordt gedacht en geargumenteed. Dit zie je ook in het schrijven van Latour zelf. Ik apprecieer overigens de aanwezigheid van Latour in het boek dat aan hem is gewijd doorheen vele citaten.

Kleinherenbrink heeft een goed midden gevonden tussen een chronologisch en thematisch overzicht. In Latours werk zit een evolutie, een continuïteit, een geleidelijk en systematisch uitpluizen van een antropologisch raadsel. Een chronologische benadering is dan ook logisch en natuurlijk. Kleinherenbrink gebruikt echter ook een thematische indeling binnen die chronologie die even elegant is als simpel, en waartussen de overgangen erg mooi lopen in de tekst. Het boek bestaat uit drie delen: I. Actoren en netwerken; II. Wetenschap en samenleving; en III. Mens en wereld. Elk deel bevat drie hoofdstukken. Ik som ze niet allemaal op, maar het boek begint met Latours enigmatische uitspraak ‘Wij zijn nooit modern geweest’, en het laatste hoofdstuk behandelt Gaia als filosofisch en politiek concept. Een hele reis dus. Het thematisch indelen van een boek ziet er altijd bedrieglijk simpel uit eens het op papier staat, maar wie ooit een boek schreef weet dat het anders is, en zeker wanneer je met een nieuw sociologisch universum hebt te maken zoals dat van Latour. Net zoals met een goede topografische kaart, biedt dit boek de lezer een welkom overzicht, en zet het hier en daar de puntjes weer even op de i, zoals in Kleinherenbrinks bespreking van het concept ‘vertaling’ – iets wat ook voor Latour-*aficionados* altijd een uitdaging blijft om precies samen te vatten. Zowel de beginner als de lezer die al wat wegen in Latourland heeft verkend zal dit boek ongetwijfeld nuttig vinden en aangenaam om lezen. Vele moeilijke en contra-intuïtieve zaken worden elegant en logisch uitgelegd, zoals de ‘constructie’ van wetenschappelijke feiten, en het boek leest als een trein. De toon is aangenaam en beheerst, het ritme van het boek strak, en de trein wiebelt niet bij de wissels.

Latours engagement

Hiermee ben ik van een cartografische metafoer overgegaan in die van een treinreis. Wat mij daartoe brengt heeft ongetwijfeld te maken met een gemeenschappelijk element in beide: een zekere *afstand* tot wat door de kaart wordt beschreven enerzijds, en tot het landschap waardoor de trein vlotjes spoort anderzijds. De tekst wordt door Kleinherenbrink goed in het gareel gehouden en dit maakt hem inzichtelijk en uiterst leesbaar, maar je zou daardoor wel het gevoel kunnen krijgen dat Latours werk er enigszins eenzaam en ongevaarlijk bij komt te liggen: een mooie theorie, bedacht door een geniaal man. Latours queeste wordt een persoonlijk oeuvre, zijn koppige verzet wordt een theorie, zijn speculatieve rationaliteit komt over als een logische argumentatie. Het engagement van Latour komt hierbij niet echt uit de

---

verf. Wie Latour leest, treedt in een denkbeeldige dialoog met een minzaam schrijfpersonage – iemand die luidop nadenkt met zijn lezer en wiens schrijven tintelt van humor en milde ironie. Maar Latour verzet zich wel degelijk. Niet op de wijze van de revolutionair met een grote theorie voor verandering, maar eerder op de manier van de *slowfoodbeweging*, en Latour spreekt dan ook wel eens over ‘slow-ciology’. Latour bekritiseert het moderne denken niet enkel omdat het povere concepten levert die ons niet helpen om onszelf en onze praktijken (zoals wetenschap, religie, politiek en technologie) te beschrijven, maar hij stelt evenzeer de schade vast die moderne denkschema’s kunnen aanrichten door bepaalde vormen of *modi* van bestaan te reduceren of te verklaren in termen van iets anders. Net zoals de slowfoodbeweging niet langer de distributiekkanalen van industriële voedselproductie wil volgen, zo wil Latour de distributiekkanalen vermijden van de moderne productie van concepten: hier is de objectiviteit, daar de subjectiviteit, hier is de micro en daar is de macro, hier is de natuur en daar is de cultuur. En dat is bijzonder moeilijk! Het vraagt om constante waakzaamheid over de concepten die we aanwenden.

Zoals Latour zegt over zijn gebruik van de naam Gaia, gaat het hem bij die naam niet om het aanleveren van een nieuw concept, maar het serveren van een hete aardappel op je bord, waaraan je je mond kan branden als je hem te gretig opeet. Dit speculatieve en subversieve karakter gaat een beetje verloren in Kleinherenbrinks boek. De auteur houdt zichzelf op zekere afstand; hij toont zich genereus en respectvol tegenover Latour en verdedigt hem zelfs tegen kritiek, zij het voornamelijk op theoretische grond. De scherpe hoeken zijn in het boek grotendeels gepolijst en de hete aardappel is al wat afgekoeld. Je voelt niet ten volle wat er op het spel staat met een boektitel als *Wij zijn nooit modern geweest*, en met de empirische observatie dat onze praktijken geenszins overeenstemmen met de manier waarop we die praktijken doorgaans uitleggen. Kleinherenbrinks boek behandelt dit probleem eerder zakelijk en theoretisch, waardoor een belangrijke relatie in Latours werk (maar ook in dat van collega’s zoals bijvoorbeeld John Law en Annemarie Mol) onderbelicht blijft: de articulatie tussen politiek en ontologie. Door dingen op een bepaalde manier te kennen (doorheen een gegeven discipline, een medische beeldvormingstechnologie, een manier van experimenteren met modelorganismen) doen we die dingen op een bepaalde manier bestaan, en vaak zelfs op meer dan één manier tegelijk. Kennen impliceert een tussenkomst in het weefsel van de wereld zelf. Latour bespreekt in een bekende studie hoe Pasteur de ‘natuur’ van bepaalde gisten slechts kon kennen door de natuur ervan te veranderen. Deze studie wordt ook goed behandeld door Kleinherenbrink, maar wat niet wordt belicht is de mate waarin dit inzicht een politiek verschil doet bestaan tussen de wereld die het moderne denken veronderstelt – een stabiele verzameling van dingen die gekend kunnen worden – en de werelden die zich aandienen wanneer we ervan uitgaan dat kennispraktijken hun objecten veranderen en dus nieuwe relaties weven van wat mogelijk en denkbaar is. Het verschil tussen de twee is duizelingwekkend: een landkaart met de lege

---

vakken (nog ‘te kennen’) maakt plaats voor een kaart die muteert naarmate we die proberen te vervolledigen. Ontologische politiek: de vraag is niet hoe we de wereld kennen, maar welke werelden we kunnen en willen doen bestaan. Daar waar het moderne denken een wereld veronderstelt die ‘gegeven’ is, wil Latour modernen eraan herinneren dat ze in praktijk een kosmologie hanteren die even duizelingwekkend is als die van hun medemensen op andere continenten. Latour vraagt in feite, en dat vermeldt Kleinherenbrink zeer juist, dat we de etnografische methoden die we op andere culturen toepassen even consequent op onszelf toepassen. Latour accepteert niet dat het moderne denken zichzelf als maatstaf aanwendt om samenlevingen te beschrijven in het Westen of elders. Actor-netwerk theorie (ANT) is dan ook geen verklarende theorie, ondanks de naam, maar een onderzoeksmethode om aan die maatstaf te ontsnappen en de schijnbare evidentie van vertrouwde termen (bijvoorbeeld ‘object’) te problematiseren. Het ANT-jargon (netwerk, vertaling, associatie, actant et cetera) installeert in feite verkeersborden: ‘conceptuele binnenweg afgesloten’; ‘gevaar voor evidentie’; ‘onverklaard concept over 50 meter’; ‘geen re-iteratie van concepten in deze zone’. Dit maakt het ANT-jargon vreemd, formalistisch en betrekkelijk leeg van inhoud. Het zet ANT en Latour zélf op gespannen voet met meer vertrouwde stromingen in de sociologie.

Sociologie

Sociologen die Kleinherenbrinks boek lezen, riskeren in het hoofdstuk ‘Een nieuw soort sociologie’ een beetje gefrustreerd te raken. Net zoals Latour in *Reassembling the Social*, zet Kleinherenbrink ANT af tegen de ‘sociologie van het sociale’. Deze laatste verwacht verklaringen met wat er verklaard moet worden: het ‘kapitalisme’ wordt bijvoorbeeld aangehaald als een oorzaak terwijl de vraag net is hoe zoiets als het kapitalisme zich in stand houdt. Het volstaat niet om te verwijzen naar ‘het kapitalisme’ als een gegeven, of naar een sociale of economische ‘context’ om iets te begrijpen. Waarom moet technologie bijvoorbeeld sociologisch worden benaderd door de ‘sociale context’ ervan te onderzoeken? Technologie heeft die context niet nodig want het is per definitie sociaal – een sociotechnische configuratie. Het argument klopt formeel maar het is niet altijd duidelijk welke sociologen dan precies door Latour worden geviseerd. Het betreft hier een ietwat veralgemenende en karikaturale voorstelling van wat sociologie is (en daar is Latour dus zelf ook verantwoordelijk voor), ook al preciseert Kleinherenbrink, in navolging van Latour, dat ‘sociologie van het sociale’ een paraplueterm is voor een algemene manier van denken die we ook in nieuwsberichten en politieke debatten terugvinden. Nu had Latour zélf er misschien beter aan gedaan om deze denktrant ‘pseudo-sociologie’ te noemen want je kan de frivoliteiten in politieke debatten niet vergelijken met pakweg Marx die een uiterst nauwkeurige analyse maakte – die absoluut niet haaks op ANT staat – van mensen, objecten en technieken in het maken van arbeid, eigendomsstructuren en kapitaal.

Kleinherenbrink weidt een relatief kort hoofdstuk aan de sociologische implicaties van Latours denken maar de focus ligt er theoretisch wel correct. Hij zegt namelijk niet dat de sociologie vanaf nu ‘ook met objecten’ aan de slag moet (wat ik elders soms wel eens hoor) maar dat het vooral zaak is om abstracties in vraag te stellen die op zich weinig verklaren, zoals een ‘sociale context’ waarin je ‘dingen’ zou moeten plaatsen om ze beter te begrijpen. ANT hanteert geen dubbele ontologie van dingen enerzijds en hun sociale context anderzijds, en dat legt Kleinherenbrink goed uit. Hij volgt Latour misschien iets te snel in het afwijzen van bepaalde sociologen zoals Goffman of Bourdieu, in plaats van een aantal open vragen te stellen en op een aantal pistes te wijzen: wat verandert er nu precies; zijn deze benaderingen onverenigbaar; mogen we ons dan niet meer in het kapitalisme interesseren of in sociale reproductie? Of geeft ANT integendeel een nieuwe *edge* aan de analyse van deze fenomenen? Zover gaat het boek niet, en dat was wellicht ook niet de bedoeling, maar sociologen kunnen zich hier wel een beetje tekortgedaan voelen. Ze kunnen het hoofdstuk uitlezen en de indruk hebben dat Latour een anti-sociologische methode heeft bedacht, eerder dan een politiek-methodologische verandering in hoe je je als socioloog of antropoloog situeert tegenover je terreinwerk.

Tot slot

Ik zeg dit alles als nabeschouwing bij Kleinherenbrinks boek, en niet als kritiek omdat het boek onvolledig zou zijn (het kan niet anders!) of omdat de uitleg onduidelijk zou zijn. Het tegendeel is waar, zoals ik al zei in het begin van deze bespreking. Het betreft hier eerder een reflectie over de uitdaging om niet alleen de theoretische kant te belichten van Latours werk, maar ook het existentiële engagement en de politieke inzet daarvan. Maar misschien is dat een ander project: een kaart die meer met haar terrein speelt en een treinrit met enkele wachttijden en overstappen. Zo’n project zou ongetwijfeld ook aandacht moeten hebben voor andere denkers van het universum waarin Latour zich beweegt, en dit kan snel uit de hand lopen: AN Whitehead, William James, Gabriel Tarde, Michel Serres, Gilles Deleuze, Philippe Descola, Donna Haraway, Isabelle Stengers, Vinciane Despret et cetera. Toch kan een minimaal besef van deze affiniteiten helpen om Latour zelf te decentreren en daardoor zijn queeste kracht bij te zetten: we hebben hier in zekere zin te maken met een *beweging*: een rimpeling die doorheen het moderne denken trekt al sinds het denken zichzelf ‘modern’ is gaan noemen.

Dank en verantwoording

Met dank aan Elias Storms en Jaron Harambam voor commentaren op eerdere versies.

Over de auteur

Kim Hendrickx is antropoloog verbonden aan de FNRS en de Universit  de Liège. In het najaar verschijnt zijn boek *Health without Bodies: Health Claims and Scientific Evidence on the European Market* (Palgrave Macmillan).